

Дома! Серед своїх!

Увечері були в Козятині. Двірець уявляв страшне видовище. Цілий перон, коритарі, проходи, салі — усе заняті тифозним військом! Покотом на підлозі лежало під шинелями, ступити було ніде.

Глянули ми на це й похололи від жаху. Так от хто побідив нас! Тиф.

З Козятина їхали ми до Винниці якимсь випадковим поїздом-пекарнею, а з Винниці вже пасажирським поїздом приїхали увечері третього дня до Жмеринки.

Як я згадала вже, нічого з того, що залишила в Києві, я вже не бачила ніколи. Рік пізніше, втікаючи за кордон від большевиків, я залишила ще раз усе майно на селі й також нічого вже не бачила з того. Власний досвід мій і те, що бачила я на інших людях, переконав мене, що ніщо так незв'язує людину в момент боротьби, як ті підлі річі. Коли були різні причини, які нас робили в боротьбі нерухомими й зв'язаними по руках, то найголовніша з тих причин — це річі. Людина, яка вступає в боротьбу, мусить зовсім відмовитися від річей або звести їх до того стану, який характеризується коротенькою латинською формулою: *omnia mea mecum porto*. Річі в багатьох були важніші за волю батьківщини. І от наслідок: ні річей, ні волі. Чи будемо мудріші на будуче?

Любов Дудко.

В Олександрівську на Запоріжжі.

(Спомини про боротьбу з червоною Москвою в 1917 р.)

День 13. грудня 1917 року на завжди зостанеться для м. Олександрівська на Катеринославщині, чи то пак — на Січеславщині, днем історичним, бо в той день, від часу знищення запорожської „Січі“, вперше зацкали рушниці й заклекотали кулемети, обороняючи прадідну землю від свого споконвічного ворога — Москви.

М. Олександрівськ лежить на лівому березі Дніпра, проти історичного острова Хортиці і має дві залізничні станції: одну — „Олександрівськ-південний“, на колії південній, яка лучить Крим з Україною й Росією, а другу — „Олександрівськ-катерининський“, на колії катерининській, яка лучить Схід України з Заходом. Перша станція лежить від міста на південь, в віддалі 2 кілометрів, а друга в самому місті, зі сходу. Обі ці станції лучаться колією, яка в передатковою і обхоплює місто зі сходу. Від м. Олександрівська, який лежить нижче Дніпрових порогів, починається пароплавний рух по Дніпру до Херсона і в Чорне море.

Олександрівськ під той час нараховував коло 75 тисяч мешканців, виказував величезний торговельний і промисловий рух, та мав усі підстави, як три транзитні шляхи й інше, щоб незабаром стати великим містом.

Південна залізниця мала в місті майстерню, з 5.000 робітниками, де будувались вагони, а катерининська, з 2.000 робітниками, де будувались паротяги.

Опріч того в місті було до 25 різних фабрик, та вар-статів, як то: фабрики сільсько-господарського знаряддя, млини, цегельні, слюсарні й т. інше.

Автохтонне населення в повіті було українське, з малим відсотком Німців, а в місті, як і скрізь на Україні, переважали Жиди, Москалі й Німці.

В описуваний мною момент Центральна Рада старалася скрізь по Україні наставити своїх представників і таким чином владу перебрати в свої руки, а тому, через Секретаріят внутрішніх справ, наказала завести інститути Повітових і Губерніяльних Рад.

В м. Олександрівську, згідно з отриманим з Київа обіжником, після великих зусиль, теж сформовано Повітову Раду, а головою її обрано автора цих рядків. Повітовій Раді довелося без певних і докладних інструкцій з Київа, без усяких матеріальних засобів проголосити себе владою на цілий повіт, не маючи ні приміщення, ні грошей, ні навіть клаптика паперу, і з перших же кроків своєї діяльності, відразу розпочати боротьбу з ворогами української державности, якими в місті були: Совет солдатских і робочих депутатів, міське і земське самоврядування, та безліч усяких урядових інституцій і осіб, що залишилися від царату. Всі вони відразу поставилися вороже до „самозванної влади“, як вони говорили, не визнавали її, не слухали, і перешкаджали їй на кожному кроці, як могли і чим могли, розпускаючи різні брехливі чутки, як проти самої Ради, так і проти тих осіб, з яких складалася вона. Особливо тяжко було вести боротьбу з Советом солдатських і робочих депутатів, який претендував на владу і якому співчували чужинні робітники й Жиди.

Владу свою він хотів поширити й на повіт, але там йому не повелось. Праця П. Ради йшла мляво через те, що члени всі були службовцями, віддати себе цілком справам Ради не могли й сходилися лише для урядування.

Багато також шкодило й те, що члени Ради майже всі були робітниками, мали дуже малий освітній ценз, докладно не уявляли собі справи й до керування якою-будь галузю повітового життя не надавалися, хоч старалися по мірі сил своїх робити що могли.

Та всеж потроху П. Рада ставала таким чинником у місті, що населення мусіло з нею рахуватися, особливо з моментом призначення Повітового комісара, який видавав усяк

урядові посвідки, пашпорти і працював у контакті з П. Радою, ставленником якої і був.

Повітовим комісаром був призначений сільський учитель, с.-д., людина надзвичайно солідна, працездатна, совісна й старий Українець, не мартівський.

Становище Повітової Ради зміцніло особливо з того часу, як по закону Керенського переформовано земство і в члени земського повітового зібрання вибрано голову П. Ради й Повітового Комісара. Тоді ці нові земські збори визнали владу Центральної Ради й обрали управу з Українців (в склад її входив тільки один Москаль, не ворожий до української влади). Нова Управа дала Повітовій Раді приміщення в своїм будинку і від того часу діяльність Ради зросла остільки, що годі було обмежуватися принагідним урядуванням увечері; члени Ради мусіли збиратися і вдень для виконання постанов Ради й взагалі для полагоджування всяких справ, що їх на порядок денний висувало життя міста й повіту. В зв'язку з цим розширенням круга діяльності П. Ради й потребою денного урядування, я, яко голова її, мусів покинути свою дотеперішню службу (учителювання в середній комерційній школі) й, рятуючи престиж української влади, віддатися цілком урядуванню в П. Раді. Відтоді я проводив дні й ночі в П. Раді разом із Повітовим Комісаром.

І от одного жовтневого вечора, коли ми так удвох урядували, до П. Ради зайшов салдат з автомайстерні і повідомив нас, що приїхали большевицькі агітатори з Харкова й на вічу робітників автомайстерні вимагають, аби їм віддати два панцирні самоходи, які там ремонтуються. Вони, мовляв, потребують їх на те, щоб їхати на Дін бити Каледіна.

Вістка ця страшно стурбувала мене. Чому, — зараз скажу. Треба вам знати, що під-час світової війни військове міністерство зареквірувало в м. Олександрівську фабрику сільсько-господарських машин німецького підданого Бадовського й улаштувало там автомайстерню південно-західного фронту. Тут працювало біля 1200 слюсарів, механіків, ковалів, столярів, monterів і інших ремісників, покликаних на військову службу.

Влітку 1917 р. приїхав з південно-західного фронту броневий дивізіон, в кількості 10-12 панцирок, для ремонту, разом з своєю обслугою. Ремонт цей у описуваний момент уже наближався до кінця.

Певно місцеві большевики донесли про те в Москву і ось з Харкова приїхало кілька агітаторів, щоб підбити робітників віддати їм цю зброю. Очевидно, для мене, яко голови П. Ради, віддати таку цінну й страшну зброю чужинцям, коли вона потрібна й молодій Українській Державі, було річю цілком неможливою. Приходилось думати над тим, як би вплинути на салдатів автомайстерні й не допустити до

віддачі державного майна. Отож я порадив салдатові зараз же вертати до автомайстерні і старатися там скільки мога протиділати большевицьким агітаторам.

На 1200 чоловік салдатів в автомайстерні було лише 13 Українців — бодай лише ті 13 чоловіка зголосилися до Просвіти і брали участь в українському життю Олександрівська, яке топилося в морі чужинецького населення*).

На допомогу згаданому салдатові до автомайстерні зараз же післано одного робітника з залізнодорожної майстерні, с.-д., доброго промовця й вони вдвох зірвали віче. Мати вплив на чужинецьку масу в автомайстерні було нам дуже трудно, розпоряджаючи тільки згадуваними 13 вояками Українцями.

Та й не дивниця, що й вони мало що могли там зробити, будши в такій мізерній кількості. Тому виступали вони дуже обережно, щоб не стягнути на себе прізвиска контрреволюціонерів, як звичайно большевики п'ятували немилих собі осіб. Для темної маси це слово було тоді магічно страшне. А тут ще на згадану нашу тринадцятку й без того салдатська маса дивилася зизим оком за те, що вони виявляли себе Українцями, й називала „мазепинцями“.

Та очевидно, що для П. Ради було дуже важно мати тих салдат Українців, бо через них можна було знати, що діється в автомайстерні. Зі старшин автомайстерні ніхто не зголошувавсь ані до Просвіти, ані до П. Ради, хоч їх там було досить багато. Жили вони тихо і майже ніде не показувались, — на оправдання їх можна сказати хіба те, що положення старшин у той час взагалі було дуже незавидне. Салдатська маса до старшинства ставилася тоді з недовірям і на фронті, і в заплілю. Отже й положення старшин в автомайстерні було не найліпше. Там був начальник автомайстерні, але всім рядив уже салдатський Комітет.

Завдяки тому, П. Рада не мала ніяких звязків з старшинами автомайстерні й не знала, чи є серед них Українці. Большевицькі агітатори виїхали, але за кілька день знову появились. Цим разом приїхали вже комуністи матроси з чорноморської фльоти з Севастополя, і з тим же звернулися вже в Совет Солдат. і Раб. Депутатів. Тут почали вони робити засідання за засіданням, виголошувати демагогічні промови

*) Для характеристики можу вказати на той факт, що до міської Управи, коли були вибори по закону Керенського, ледві вдалося провести трьох членів Українців на сорок чужинців, — Москалів і Жидів, а до повітового земського демократичного самоврядування від міста провели ми лише двох членів на всіх 8, що їх посилало місто, решту захопили Москалі й Жиди.

В таких невідрадних відносинах приходилося П. Раді провадити свою працю. Особливо шкодили зайшли військові елементи, які були тут хвилево, а тимчасом у життю міста брали участь та голосували при виборах. Всі вони були ворожі до української державности.

та клясти всіх „буржуїв“ цілого світу. Перепадало там і Українцям. Однак Повітова Рада змобілізувала всі сили і якось удалося їй тепер на якийсь час загальмувати справу. Мені проте стало ясно, що ця справа добром не скінчиться й тому я почав на всі боки шукати рятунку.

Української військової влади в місті не було. Правда, було старе „Воинское присутствие“, але начальник його ніякої участі в українському життю не брав і на нього годі було покладатися. В Присутствію було двох писарів Українців, які інформували нас, що справа там безнадійна. Правда, в самому Олександрівську перебувало багато всяких інших старшин, але ніхто з них до українського руху не прикладав рук, хоч багато було з них українського походження. Отже й тут не можна було сподіватися помочі.

Повітова Рада мала і без того багато клопоту по різних ділянках повітового життя, а тут ще насувався новий клопіт з панцирками. Оминуті його однак було годі, бо годі було погодитися з тим, щоб їх забрали вороги українства. По невдачі в автомайстерні большевицькі агітатори перенесли свою діяльність на залізничні майстерні й інші фабрики, скликаючи скрізь віча і підносячи там справу віддачі їм згаданих панцирок. Словом зачали обробляти опінію робочого елементу, а тут, на жаль, не було в нас сили, на якуб можна було опертися й сказати: Ні! Руки геть від українського державного майна!

Повітова Рада винесла в справі панцирок відповідну постанову, але це большевицької агітації не спинило, й тоді я, бачучи, що своїми силами тяжко щось зробити, післав депешу у Київ до Ген. Секретаря військових справ, покійного С. В. Петлюри, та замість помочі від нього прийшла лише відповідь: „Ужити всіх заходів, аби панцирок не віддати!“ Отже треба було надіятися на свої сили. В цій ситуації, на одній з безконечної кількості нарад, по різних галузях повітового життя, прийшлося мені зустрінутися з начальником автомайстерні, чоловіком інтелігентним, інженером, Москалем, що тримав себе надзвичайно тактовно й обережно.

Користаючи з нагоди, що бачу начальника автомайстерні і знаючи, що він не комуніст, я запросив його до другого покою на довірочну розмову, де й старався справу з панцирками поставити в ту площину, що мовляв наш спільний інтерес вимагає не видавати панцирок большевикам, і, як що він з цим годиться, нехай мені у цьому допоможе. Він принципово погодився з моєю пропозицією, але остаточного слова не дав, обіцяючи дати відповідь на другий день, після наради з деякими своїми старшинами.

Через день відбулося побачення, на якому начальник автомайстерні дав згоду помагати, але під словом честі за-

тримати в повнім секреті його участь у цьому, бо інакше йому грозила б смерть від салдатської маси.

Побачення мої з ним від того часу відбувалися в великій таємниці і без свідків, на неутральнім ґрунті. Від цього начальника дізнався я, в якому стані знаходиться ремонт панцирок, довідався, що автомайстерня має майна на величезну суму, які є старшини, що між ними є й комуністи і їх треба стерегтись. Ми умовилися, що ремонт панцирок мав він скільки мога гальмувати, а за той час я мушу найти якийсь вихід з прикрої ситуації. З свого боку начальник обіцяв, що він час від часу буде інформувати мене про хід подій в автомайстерні.

Заки йшли ці переговори, в місті вже що дня відбувалися по всіх фабриках і майстернях віча і робітнича маса почала ворухитися. Я з двома членами Ради їздив на ті віча і ми своїми виступами збивали агітаторів, але з кожним разом робити це було все тяжче й тяжче, тай не ставало спромоги поспівати скрізь, бо часом перешкоджали інші справи. Неодіненну прислугу робили нам під цей час два місцеві робітники з залізничних майстерень і один галичанин, Скасків (Осадчий).

Він, як військово-полонений австрійського війська, попав з примхи долі до Олександрівська, де багато прислужився для пробудження українського руху й освідомлення мас. Як добрий промовець, він уславився на цілу Катеринославщину, а згодом був вибраний і до Трудового Конгресу на селянському губерніяльному зїзді.

Розагітоване робітництво що раз більше хвилювалося й з ходу подій ясно було видно, що справу панцирок без збройної боротьби годі буде розв'язати, бо большевицькі агітатори накручують робітничу масу до вирішення цієї справи самочинно.

Одинокий вихід із прикрої ситуації — це для мене було ясно — поставити в автомайстерні українську владу, а всю московську салдатню вигнати, та для цього треба було мати силу, а її то саме й не було. А що влітку того-ж таки року, під впливом Києва, с-ри і с.д. почали з українських робітників організувати вільне козацтво, яке могло б під-час якогось нападу на молоду Українську Державу з чийого будь боку стати на її захист, то я й звернувся до вільного козацтва. Але виявилось, що його дуже мало, всього 30 — 40 чоловік, тай ті перестали вправлятись, бо й на них уже звернули увагу большевицькі агітатори і стали проти них виступати, обвинувачуючи їх у контрреволюції, і вони, боячися ворожого виступу з боку робітничих мас, розформувались. Проте в разі потреби чоловік з 20 зібрався б. Розуміється, з такими малими силами годі було щось починати. Отже рятунку не було ні звідки й треба було шукати иншого шляху. Я знову післав листи до Секретаріату Військових і Внутрішніх

справ, де зясував справу і просив допомоги. Відповідь прийшла, як давніше: „Робіть що можете, а не дайте“.

Щож його було робити, коли навколо вороже море, а тут ні людей, ні грошей?!

В ці тяжкі й сумні дні явилось до мене двох старшин з автомаysterні — Грузин і Латиш. Вони належали до панцирного дивізіону, приїхали з фронту разом з панцирками й жили тут, чекаючи на направу своїх броневих авт.

Вони заявили, що спочувають визвольному змагання українського народу, як у рівній мірі бажають того і для своїх народів, а що доля їх закинула на Україну, де їх захопила революція й вони до своїх країв добитися не можуть, а тут бачуть, що справа з панцирками без збройної боротьби вирішитися не може, то вони оце й зголосились, аби запропонувати свої послуги представникові української влади, бо бючи ворога України, вони тим самим б'ють ворога й свого народу.

Слова свого вони дотримали й багато допомогли в нашій справі. Це був для мене єдиний ясний момент у тих клопітливих днях.

В місті було кілька десятків старшин, але, як уже згадувано, ні один із них не зголосився і не запропонував своїх послуг, хоч серед них було багато місцевих Українців. Правда, напрошувався до роботи один полковник і пропонував різні фантастичні проекти, які годі було прийняти. Полковник цей був дуже молодий, — 22 літ; на світовій війні був він у куріні смерти й дослужився до чина полковника та мав усі відзнаки Георгія. Був він людина безумовної відваги й ризика, але не надавався до розважливої й обережної підготовчої праці, коли один необережний крок міг викликати в місті заворушення, яке нашу українську владу могло змести вмиль. Треба було раніше зорганізувати силу, або дістати її денебудь з боку перед тим, як розпочинати яку-будь акцію.

На щастя на почті і на залізничних стаціях були урядовці Українці, завдяки яким усі депеші большевиків були нам відомі.

Тому ми знали, що робиться в Севастополі і в Харкові, та й взагалі таким чином добували багато цінних для себе відомостей, що давало нам можливість бути в курсі справ і запобігти небажаним подіям.

В той час, коли вказівки з центру приходили скупі й недокладні, газети спізнювалися й всякі інформації засягалися з великим запізненням, а життя кипіло як у казані і що не день, то траплялися нові події, нам дуже важно було знати, що діється, бодай у ближчих місцевостях. Тому отсі послуги українських поштовиків і залізничників, були для нас аж надто цінні. Поміж Харковом і Севастополем увесь час

тоді курсували большевицькі агенти та пересилали один одному депеші.

З перехоплюваних інформацій ми бачили, що Севастополь, як і Харків, дуже швидко большевізуються. А що Олександрівськ стояв їм на дорозі і перешкоджав їх роботі, а надто через те, що П. Рада ставила опір їх домаганням видати панцирки, то приїзжі агітатори повели сильну агітацію проти П. Ради.

З початком грудня, коли ремонт двох панцирок почав наближатися до кінця, ця агітація набрала особливої сили. Що раз приїздили нові агітатори і по всіх фабриках стали улаштовувати віча не лише вечером, як давніше, але й вдень і вранці. Увесь час фабричні гудки навколо міста гудили то там, то тут, скликаючи робітників на віча. Мені довелося полишити буквально всі справи й тільки те й робити, що організувати відпір комуністичній агітації та підготувати плян збройної боротьби, яка стихійно насувалася й ставала неминучою. Тим більше, що ремонт панцирок, утруднюваний свідомим саботажем українських робітників, кінець-кінців мусів покінчитися. Отож доводилося пускатися на всякі хитрощі, аби якомога довше проволікати порішення цієї справи.

Саме на цей час припали збори Повітової земської Ради. В зборах цих, яко члени, брали участь я й повітовий комісар. І от біля 8 год. вечора викликано мене з наради до телефону, де салдат із автомайстерні повідомив, що в салі Народнього Дому саме відбувається віче всіх салдат майстерні з представниками від інших фабрик і на цьому вічу має остаточно вирішитися справа з панцирками. Салдат говорив, що з Харкова приїхали якісь спеціальні агітатори і рішучо домагаються видачі панцирок. Він просив негайно прибути й рятувати справу. Недовго думаючи, я вернув на засідання земських зборів, узяв слово для позачергової заяви, доповів зборам усю справу з панцирками, розповів про боротьбу, яка біля них точиться, і просив, щоб збори, яко господар у своєму повіті, зайняли до цієї справи відповідне становище, забороняючи розпорядження майном автомайстерень без своєї відомости й волі українського уряду. Я запропонував винести ухвалу в цім напрямі і зараз же про неї повідомити віче.

Збори одноголосно погодилися з моїм внеском, винесли відповідну резолюцію й додатково ухвалили післати на віче двох делегатів. На делегатів вибрано мене й повітового комісара. На мою пропозицію збори вибрали ще третього делегата з поміж селян, і ми втрьох зараз же поїхали на віче.

Велика саля Народнього Дому була повнісенька набита салдатами з автомайстерні (більш 1000 люда) й представниками від інших майстерень та фабрик.

Поява делегації викликала в салі велике здивування й зацікавлення.

Аранжери віча рахували на те, що ненависні їм Голова Повітової Ради й Повітовий Комісар, заняті земськими зборами, не перешкоджатимуть їм, і вони тимчасом добються на вічі свого, а тому наша поява страшенно їх озлобила.

До вічевиків саме промовляв якийсь матрос. Він страшенно лаяв усіх, хто не робітник, називав усіх буржуями, контрреволюціонерами, сволочю й вимагав віддачі йому автопанцирок, на те, щоб іти бити Каледіна та иншу контрреволюційну сволоч. Промовець що разу стукав по столі і всім грозив смертю.

Від великої кількості людей повітря було неможливе, годі було дихати, тим більше, що салдатня курила, дим хмарами ходив по салі. І в цьому страшному повітрі сиділи сотки людей, що вже очманіли від тяжкої задухи й диму та від слів агітаторів. „Смерть буржуям! смерть контрреволюційній сволочі! смерть панам! Пострілять усіх“!.. і таке инше падало як молот на задурманені голови вічевиків. Атмосфера ця так поділяла на нас, що ми стояли як приголомшені. Становище було наше не легке: як утакій обстанові повести справу так, щоб її виграти?

В салі сиділи старшини автомайстерні бліді як смерть. Президія зборів злісно дивилася на нас, не розуміючи ціли нашої появи. Нарешті по короткій надумі я підійшов до предсідника віча й заявив, що делегація від повітових земських зборів просить слова для позачергової заяви. Предсідник слова не дав, мотивуючи тим, що мовляв листа промовців вичерпана й зараз має бути голосування. Після наради з своїми товаришами делегатами й покінчення промови матроса, який, закінчивши її словами: „Смерть контрреволюціонерам і всякій сволочі!“, подивився на нас і стукнув револьвером по столі, я знову підійшов до предсідника і в рішучій формі зажадав слова. Він відмовлявся, я настоював і я нас біля стола, на очах цілої салі завязалася суперечка. На щастя серед вічевиків були й Українці, які почали питати представника, в чім річ, і той, рад - не - рад, мусів сказати. Тоді вічевики зажадали, щоб він таки мені уділив слова, і я взявши слово, привітався зі зборами та спокійним лагідним голосом в довшій промові вияснив становище повітових земських зборів у справі панцирок, представив вічу своїх товаришів делегатів і відчитав ухвалу зборів, додавши, що вічевики самі вибирали повітове земство, яке є господарем у повіті, й тому не повинні втручатися в його права, що панцирки є добром української держави й той, хто хоче їх дістати, повинен у цій справі звернутися до української влади. По мені говорив повітовий комісар, а за ним промовив кілька слів третій делегат, селянин. Він сказав коротко, але добре.

Вийшов наперед, у свиті, сперся на патик, як це наші дядьки роблять, і промовив: „Слухайте но, діти! Ви хочете віддати панцирки?! а як нам треба буде тут? Га?! Не давайте! Не можна цього робити!“ Після того ми чемно вклонилися й вийшли. За пів години по телефону повідомлено Земські Збори, що всі большевицькі заходи пішли намарно. Та цей інцидент показав мені, що справу треба розв'язати негайно, бо інакше пропаде. Тої - ж ночі післав я депешу до командуючого Одеською округою, до котрої належав Олександрівськ, просячи рятувати справу.

На другий день я поінформувався у начальника автомайстерні й згаданих двох старшин, Грузина й Латиша, в якому стані знаходиться ремонт автопанцирок. Виявилось, що дві панцирки вже цілком готові і їх можна кожної хвили зложити й пустити в рух, тільки вони навмисне тримають різні їх частини осібно, аби панцирки виглядали як ще нездатні, але в такому стані їх довше тримати й неможливо й небезпечно. Робітники можуть догнупатися, в чім річ, і буде кепсько.

Тимчасом люті на свою невдачу большевицькі агітатори напружували всі сили, щоб поставити таки на своєму. Підюджені ними робітники готовилися забрати панцирки силою. І от увечері того дня, коли я, сидючи в своїм урядовім кабінеті, сучив собі разом з іншими членами Пов. Ради голову над тим, що діяти в цій ситуації, як десь коло 8-ої години відчиняються двері й появляється молодий старшина українського війська й каже, що він присланий з 250 козаками по наказу командуючого одеською округою.

Ми всі скочили й мало не задушили його в обіймах. Це були гайдамаки. Вони знаходилися ще на стації Олександрівськ-південний у вагонах.

Зараз же ми зробили нараду, на яку запросили начальника автомайстерні, з прихильними нам старщинами, Грузином і Латишем, повітового комісара, декого з салдатів Українців з автомайстерні й представника вільного козацтва. На цій нараді виробили такий плян: гайдамаків поїздом передати зі ст. Олександрівськ-Південний на Олександрівськ-Катерининський, ближше до міста, тримати в вагонах до 12-ої години ночі, а тоді вивести їх і захопити несподівано автомайстерню. Варта в автомайстерні слабенька й але озброєна, тож сильного опору ставлятиме, а решта салдат автомайстерні живуть в місті на приватних помешканнях і про захоплення автомайстерні зможуть довідатися аж ранком о 6-й годині, коли прийдуть на роботу. Телефон в автомайстерні рішено зіпсути, щоб часом хтось не наробив алярму. Варту постаратись обеззброїти без стрілу. Коли автомайстерня буде захоплена, то до 6-ої години ранку старшини автопанцирок, Латиш і Грузин, разо і з салдатами Українцями з автомайстерні обіцяють змонтувати

обі направлені панцирки і приготувати їх до бою. Плян переведено в цілості з повним успіхом.

Автомайстерні захоплено без вистрілу, на 5-ту годину рано панцирки були готові до бою, а на розі паркану й на воротах автомайстерні висіло оголошення, що всі салдати автомайстерні протягом 24 годин мають забрати свої документи і виїхати на місця свого уродження, в противнім разі будуть покарані й вислані під арештом. Рівночасно призначено коменданта міста і за його підписом розліплено скрізь оголошення, що ніякі віча не дозволяються, а винні в порушенні спокою міста будуть підлягати воєнному суду.

Здивованню мешканців та злости большевиків не було кінця й міри. З самого рання всі фабрики й майстерні гуділи ревом гудків, скликаючи робітників на віча, але справа їх була програна. Та не надовго мені стало тої радості, бо прийшли й клопоти. Треба було харчувати гайдамаків, а тут грошей чортма та й взагалі нічого не було. Довелося скликати багатих мешканців міста й просити їх зробити складку, що вони радо зробили й на якийсь час справа залагодилась. Члени Повітової Ради ввесь час опікувалися гайдамаками.

Та в той же день наші телеграфісти Українці, що були на залізничних стаціях, донесли, що з Харкова на Олександрівськ їде поїзд з озброєними матросами, які мають і гармати, аби відібрати панцирки.

Що робити? Упять нове лихо насувалося на місто й ніхто з мешканців того не відчував. Збройної боротьби отже не минути. В своєму розпорядженні мали ми ще 12 годин, заки прийде ворожий поїзд до нас. Негайно зробили нараду, на якій ухвалили постаратись відбити ворога. Акцію доручили провадити сотникові, що приїхав з гайдамаками і захопив автомайстерню. Сподіваний ешелон з матросами не був страшний, з ними була надія справитись, але як підіймуться всі робітники з фабрик і майстернь, то ми готові не видержати. Треба було збільшити свої сили, але як і ким? Вільні козаки обіцяли дати поміч людьми чоловік 15—20. То за мало. Стали запрошувати особисто старшин, що проживали в місті, — прийшло лише двох. Старшини з дивізіону — Грузин і Латиш, кулеметчики, до міста вже не ходили, бо боялися помсти від салдат з автомайстерні й сиділи весь час в автомайстерні біля панцирок.

Прийшов ще той молодий полковник, що про нього я вже згадував. Зголосився крім того один козак кулеметчик з автомайстерні, з поза тих тринацяти, що були в контакт з Пов. Радою. Та всеж цього було за мало й треба шукати помочі з боку. А тут як раз через Олександрівськ по лінії Катерининській вертали додому з фронту донські козаки. А що всі інші лінії були захоплені большевиками, а на півночі Дону йшла боротьба з Калединим, то дончаки цілими поїздами пе-

реїздили через Олександрівськ. Мені спало на думку використати ці переїзжі козацькі ешелони й просити в них помічі. Робити це треба було в великій таємниці, бо донці вважалися контрреволюціонерами і навіть уряд У. Н. Р. не хотів мати з ними зв'язку, а лише згодився пропускати їх через українську територію на Дін. Коли прийшов на ст. Олександрівськ-Катерининський перший козацький ешелон, я пішов до коменданта поїзда й просив у них помічі, пояснивши, про що ходять. Старшини всі погодилися, але сказали, що треба запитати козацький комітет, бо тепер і в них є комітети. Козацький комітет відмовився й ешелон за годину відійшов. Та з попередньої стації свій телеграфіст повідомив, що йде ще один ешелон дончаків і буде в Олександрівську за дві години, а тут уже мали невдовзі надтягнути й большевики на ст. Олександрівськ-Південний. Поганий був у мене настрій, а тут у місті кипить як у казані: віча, сварки, в повітрі чулася небезпека. З кожного віча приходили вістки, що агітатори закликають до боротьби й робітнича маса піддається.

Тимчасом в автомайстерні гайдамаки готувалися до бою. Молоді панни з українських родин варили їм їжу і прилагоджували перев'язний покій. Як уже згадувано, автомайстерня містилася в фабриці Бадовського на північній стороні міста, з краю на головній улиці. Фабрика ця займала цілий, досить великий квартал, мала багато майстерень і усіх сторін була обгороджена як не будинками, то парканом. Скрізь на рогах фабрики і коло брами чатували наші вартові з кулеметами, а проти воріт стояли на погетівлю панцирки. Приступити до фабрики було годі. У фабриці кватерували всі гайдамаки, там же знаходилася й команда міста.

Настрій у наших козаків був войовничий і бадьорий, тільки я, комендант і сотник журилися, бо лише ми знали й розуміли справжнє становище. В той же день, коли стало відомо про те, що до міста йде поїзд з озброєними матросами, комендант наказав одному старшині з двома козаками сісти на паротяг і поїхати від ст. Олександрівськ-Південний за 7 кілометрів до першого містка й висадити той місток, а біля нього поставити в засідці чату, щоб як ворожий поїзд вивернеться, бити ворога. Так і зроблено. Я про це не знав і сидів на ст. Катерининській, чекаючи на донських козаків. В 5-й годині вечора прийшов ешелон. Я знов звернувся до командирів і комітету за помічю. Вони нарадившись ухвалили допомогти. Становище отже поліпшилося.

Зараз же по телефону викликав я до ешелону сотника гайдамаків.

Автомайстерня від двірця була недалеко і за кілька хвиль сотник прийшов, і ми разом із донцями виробили план оборони міста.

Але не так сталося, як бажалося. Прочекавши в погортівлю години 4—5, дончаки далі не скотіли чекати й поїхали, сказавши, що ззаду йдуть ще інші їх ешелони, то мовляв вони допоможуть. Справді вночі прийшло ще три ешелони, та не один з них не хотів залишитися й допомогти нам. Над ранком пішов я додому бодай трохи спочити після важкого дня. Большевицький поїзд, як опісля виявилось, підійшов до містка, завчасу побачив, що він висаджений, і спинився. Матроси висипали з вагонів і стали проклинати мазепинців, а гайдамаки почали їх кропити з засідки. Тоді матроси зрабили розстрільну, відігнали засідку й взялися направляти міст. Частина їх залишилась принаправі, а решта вернула назад, на передостанню стацію, де й заночувала. Там вони й зоставалися аж до другої ночі, і вдосвіта вирушили на Олександрівськ. Було це 13 грудня 1917 р. День перед тим трапилася у нас така історія.

Не встиг я проспати й три години, як до мене прийшов один член П. Ради й збудив, щоб я йшов рятувати від смерті п'ятерох старшин. Як! Що? Яких старшин?

Виявилось, що начальник автомайстерні, комендант міста, двоє старшин з бронзового дивізіону, Латиш і Грузин та ще якийсь офіцер, не витримавши того гніту, який через ті дні тяжив над містом, і боячись, яко старшини, яких тоді салдатня скрізь мордувала, в разі неспіху з нашого боку, пімсти від розлюченої салдатської і робітничої юрби—рішили втекти й, нікому нічого не кажучи, пішли на Катерининський двірць і сіли на поїзд, що прийшов о 5 й годині ранку. На двірці був хтось з салдатів автомайстерні, побачив їх і зараз же по телефону дав знати в Совет Солд. і Рабоч Депутатів, звідки прислали озброєних робітників, які заарештували їх і привели до приміщення Совету.

Совет негайно скликав представників від фабрик, майстерень та автомайстерні на засідання, судити нещасних утікачів.

Большевицькі агітатори, користуючися такою доброю нагодою, хотіли підняти темну масу на таку саму революційну акцію, яку вону проробили у себе на Московщині.

Треба зауважити, що Совет Солдатських і Рабочих Депутатів не визнавав П. Ради й увесь час вів боротьбу з нею за владу. В повіті вплив Совету Рада знищила цілком, але в місті вдалось це лише наполовину. Отже фактично в місті було дві влади. Уряд У. Н. Р. робив величезну помилку, допускаючи існування ворожої установи поруч із своїми. Населення не знало, кого слухати, а тимчасом Совети скрізь займали ворожу позицію супроти Української Держави та її представників.

Так було і в нас. Совет, що правда, досі не виступав активно проти української влади, але тепер треба було цього сподіватися з огляду на наближення харківського ешелону.

Я зараз же удався до Совету, де й застав арештованих старшин. Сиділи вони в кімнаті, а біля них стояло двоє робітників з рушницями. Я звернувся до предсідника Совету (Жида) з запитом про причину арешту й по якому праву це зроблено. Той відповів, що старшини мовляв тікали, очевидно значить щось наробили шкідливого проти робочого народу.

Тут прийшов і сотник, начальник гайдамаків. Спочатку в мене була думка просити сотника взяти гайдамаків і силою увільнити арештованих, але я стримався від того кроку, бо покиб це сталося, їх могли перебити, а в місті піднялась би стрілянина, що з огляду на наближення ворога, могло хто знає, як скінчиться. Треба було старатися направити біду иншим способом. В Советі довелося нам прождати добру годину, заки зійшлися представники фабрик. Нарешті предсідник Совету запросив арештованих у салю засідань, а від нас зажадав віддачі револьверів, які обіцяв під словом честі вернути по нараді. Я револьвера не мав, а сотник свій віддав. В салі на естраді стояв стіл, за яким посаджено під вартою старшин. Ціла салья була набита людьми. Мене й сотника предсідник запросив сісти біля президіяльного стола. Почалося засідання. Першим почав говорити матрос, який приїхав з того поїзду, що йшов на Олександрівськ і застряг перед мостом. Ми, казав він, мирно їхали до Олександрівська, а тут нам навмисне висадили міст, аби нас знищити, та ще й обстріляли. Кінчив домаганням смерти для контрреволюціонерів старшин. Після того почали вияснити справу, хто дав наказ висадити міст. Комендант гайдамаків признався, що він. Спитали мене, чи знав я про такий наказ, і я відповів, як і було на ділі,—що не знав. Далі знову виступали промовці, які теж кляли буржуазію й контрреволюціонерів та всі домогалися смерти для арештованих старшин. Вкінці забрав слово я і в довшій промові старався збити вражіння від попередніх кривавих промов. Я говорив, що комендант Олександрівська людина військова, належить до війська У. Н. Р. і накази свого уряду мусить і повинен виконувати. Коли ворожий ешелон з озброєними людьми іде на місто не для розмов, він мусів ужити заходів для оборони міста. Висадити міст було його обов'язком, а не проступком і за це винуватити його не можна.

По моїй промові суд ухвалив арештованих затримати і відправити до Харкова. Та я не дочекався вирoku й відійшов скорше, щоб розпорядитися, аби всі школи були закриті, бо в місті неспокоїно.

Приходилося й радіти й сумувати, що нарада в Советі так скінчилась.

В автомайстерні найшлися нові кулеметчики, а комендантом призначили ми иншого. Старшини, які проживали в місті, зачувши носом небезпеку, почали бігати до мене, питаючися, що їм робити і чи дійсно буде бій у місті. Я всім відповідав

однаково: Ви старшини, живете на Україні, ваше місце зараз має бути в автомайстерні. Але явилось туди може 2—3, а решта поховалась.

Коли я вирвався на хвилю додому пообідати, до мене явився якийсь чоловік з забандажованою головою. Виявилось, що старшина, якому було доручено висадити міст, не вернув назад до міста, а поїхав поїздом на Дін і явився до отамана Військового Донського Кола, розказав йому про становище, яке склалося в Олександрівську, і просив дати наказ козачим частинам війська Донського, що переїздили через Олександрівськ, щоб вони допомогли нам своєю зброєю.

Наказний Отаман Війська Донського Гогаєвський дав бажаний наказ.

Та не зважаючи на цей наказ, усі частини, які проходили через Олександрівськ у той день і вночі, відмовлялися допомогти. Цілу ніч просидів я на стації і лише под ранок прийшов ешелон з донцями, які згодилися допомогти нам збройно. Зараз же відбулася військова нарада і донці зайняли призначене їм місце. І в сам раз це сталося, бо по телефону дали нам знати, що ешелон з матросами прийшов на ст. Олександрівськ Південний і почав вилаadowуватись. Отже збройна боротьба мала таки початись.

На нараді ухвалено, щоб донці стерегли передаткову залізничу лінію, себто східну частину міста, аби ворог не зайшов з боку, а гайдамаки мали боронити міста.

Західну сторону міста прикривав Дніпро, і ворог міг наступати з півдня, від південної стації.

Як передбачалося, так і сталося. Ворог почав наступати на місто, а частину післав в обхід. Заревли гармати, затріщали рушніці й кулемети. Населення в страху поховалося, а робітники стали по стороні большевиків.

Пандирки рятували ситуацію, але ворог мав гармати й почав обстрілювати автомайстерню. Проте за кілька годин бою напад був відбитий і ворог нарешті вигнаний з міста на південну стацію, звідки почав був свій наступ.

Міська Управа почала мирові переговори між обома сто-

З боку української влади поставлено домагання обміну полоненими і негайного відїзду ворога зі стації, бо інакше розпочне наступ українське військо. При виміні полонених вернули й ті п'ять старшин, що їх арештував Совет. Надвечір матроси відїхали, а українське військо обсадило стацію й поставило там автопандирку, сподіваючися, що ворог знову верне. Наслідки сутички були для большевиків досить тяжкі: у них багато полягло, тимчасом як у гайдамаків було всього кілька чоловік легко ранених, а в донців був забитий один козак. Увечері тогож дня донці поїхали далі.

Сподіванки української військової влади справдилися. Скоро лише відїхали донці, з попередньої стації, де спинився большевицький ешелон, чекаючи нагоди знову напасти на місто, по телефону прийшла від большевиків просьба дозволити їх делегації приїхати в Олександрівськ для переговорів.

Ми згодилися під умовою, що приїдуть лише два їх представники.

Явилися двоє матросів і просили, щоб ми дозволили їх ешелонові проїхати до Севастополя.

Переговори велися дуже гостро і по всьому було видно, що делегати приїхали лише подивитись, як обсажена наша стація військом. Ми дали дозвіл під умовою, що поїзд на стації не спинятиметься, а повним ходом проїде далі, інакше зараз же його обстріляємо. По відїзді делегації на стацію викликано другу панцирку й поставлено біля торч, щоб у разі чого—обстріляти ворожий поїзд. За годину приїхав ешелон. Він мабуть мав намір спинитися, але побачив дві автопанцирки й пішов далі. За якісь час нам дали знати з наступної стації, що поїзд там спинився й стоїть.

Очевидно ворог думав вночі напасти. Зараз же в тому напрямі розібрано залізничний шлях і всю ніч автопанцирки вартували на стації. На другий день ворожий ешелон рушив на Севастополь. Отак закінчилася у нас перша сутичка українського війська з червоним наїзником.

Ю. Магалецький.

Катастрофа.

Було це на стації Гречани біля Проскурова в листопаді 1919 року. Три дні їхали валки з Кам'янця до Проскурова. По дорогах і шляхах ішли втомленою ходою козаки української армії, обідрані, напів босі, ненагодовані, змучені всякими тифами. Непролазна грязюка всюди, а понад дорогами то там, то тут валяються кінські кістки або недавно здохлі коні, з яких нікому й шкіри зідрати... Пригноблений настрій у війську, невесело дивляться на обставини в політичних кругах. Всі потомлені за цей рік. Почавши з повстання проти Скоропадського, багато з учасників боротьби вже рік не спали нормально в безконечних боях та евакуаціях.

Дійсність здавалася тяжким сном і хотілося прокинутись з того сну, прогнати страшні примари. Але на жаль, то була дійсність.

Армія та рештки державного апарату прямували на північ, на Волинь. Треба було знайти якунебудь незагрожену точку української території, де-б можна було дати хоч кіль-